© www.kjnt.ro/szovegtar

FURU ÁRPÁD

ÉSZREVÉTELEK CSÍK ÉS GYERGYÓ NÉHÁNY TELEPÜLÉSÉNEK UTCARENDSZERÉRŐL

JÁNOS TÁRSASÁG

Településszerkezeten a falu utcahálózatának és az utcák által határolt terület telkekre való felosztásának rendszerét értjük. Csoportos településeken e két tényező szervesen összefügg, kialakulásuk egyidőben történik. A falvak formája, ezek alakulásának rendszere szoros összefüggésben van a térség történelmével és az ehhez kapcsolódó társadalmi és gazdasági helyzettel, valamint földrajzi adottságaival. A településmag jellegét a letelepedő közösség társadalmi feltételei, életmódja, szokásai határozták meg. A település további növekedése történhetett a kialakuláskor élő vezérlő elvek szerint, de gyakran a közösségi szerveződési formák fejlődése révén újabb rendszer került alkalmazásra (Furu 2017: 32–34).

A településszerkezetek morfológiai vizsgálata a 19–20. század fordulóján elsősorban a német földrajzi iskola hatására vette kezdetét (Furu 2017: 16–30). A királyi Magyarország vonatkozásában igen jelentős Prinz Gyula két műve (Prinz 1922, Prinz–Teleki 1937). Prinz a 20. század első felében rendelkezésére álló kataszteri térképeket használta, elemzése alapján a Kárpátok magasabban fekvő területeit hegyi tanyás rendszerűnek, a szászok által lakott Dél-Erdélyt és Beszterce vidékét szalagtelkesként, a terület többi részét halmazos falvasként határozza meg (Prinz–Teleki 1937: 341). A román kutatás részéről Romulus Vuia vállalkozott hasonló módszertannal hasonló erőpróbára (Vuia 1937, 1975–1980: 157–358). Vuia szigetszerűen a Csíki-, a Görgényi- és a Kelemen-havasok térségeit szórványtelepülésekkel, tanyákkal borított övezetként jelölte meg. A Gyergyói- és Csíki-medencében Háromszék nyugati és Udvarhelyszék keleti sávjában út menti falvakat látott dominánsnak.[1] E második melléklet általunk is vizsgált területekre is vonatkozó következtetéseivel nem tudunk mindenben egyetérteni. Részben más

1 Az út menti falvak Vuiánál az olyan nyújtott falvak, amelyek legnagyobb része a főút két oldalán található telkekből áll össze – természetesen leágazások mentén is rendelkezik kisebb nyúlványokkal.

kritériumok szerint kívánjuk a településszerkezeteket osztályozni. Úgy gondoljuk, hogy az út menti és völgyi falvak egyaránt lehetnek halmazosak vagy szalagtelkesek, és e két utóbbi kritériumot meghatározóbbnak érezzük, ezért ezek alapján osztályozunk. Ha a Vuia által térképre vetített út menti falvakat szalagtelkesként értjük, akkor is elhibázottnak látjuk Székelyföld nagy részének ilyen meghatározását (Furu 2017: 34).

Vámszer Géza 1940 és 1977 között megjelent öt, majd még egy, a közelmúltban közzétett tanulmánya közül több fontos településszerkezeti és -történeti kérdést boncol. Csík népi építészetét érintő feljegyzései jól kiegészítik dr. Kós kászoni kötetében publikált anyagát (Kós 1972), mi több a csíki ház fejlődésével kapcsolatos alaprajzi vázlata nagyon pontos összegzésnek bizonyult (Vámszer 1940, 1957, 1970, 1971, 1977, 2007). Az erdélyi települések morfológiai, településszerkezeti kérdéseiről, terminológiai, módszertani kérdésekről, és a 18–20. század közötti változásokról részletesebben 2017-ben írtunk (Furu 2017: 32–56).

Erdély településhálózatának igen jelentős része középkori eredetű és a 18. századra a mai településhálózat szinte teljesen kialakult. Igaz, minden tájegységben szinte folyamatosan tűntek el falvak és alakultak újak, de nagyobb változást elsősorban a hegyvidéki tanyák és települések, valamint a mezőségi tanyák létrejöttében fedezhetünk fel.

Az alábbiakban Csík és Gyergyó néhány, elsősorban csoportos településére vonatkozó észrevételeinket közöljük. Használva a történeti (Habsburg) katonai és kataszteri térképeket, valamint Vámszer Géza hasonló jellegű településtopográfiai feljegyzéseit (Vámszer 2007), melynek a tízes-rendszerre vonatkozó adatait javarészt változatlanul átvettük, elsősorban a település szerkezetének rendszerét próbáltuk meghatározni, törekedve a 18–20. század közötti fontosabb változások körvonalazására is. Tudatában annak, hogy az egyes települések pontos településszerkezeti fejlődésének meghatározása elképzelhetetlen alapos régészeti és levéltári kutatás nélkül feljegyzéseink csupán szerény kiindulópontot jelenthetnek, melyet egy részletesebb feltárás majd megerősít vagy cáfol.[2]

Rövid leírásaink talán segíthetik a műemlékvédelmi indíttatásból születő településképi, településfejlesztési tanulmányok szerzőit is. Terjedelmi korlátozások miatt e cikk grafikai anyag nélkül jelenik meg, minden település különböző korú térképeinek közlése szétfeszíteni a tipográfiai lehetőségeket. Ugyanakkor, a korunkban már szinte minden olvasó által könnyűszerrel elérhető világháló lehetővé teszi a cikk olvasásával párhuzamosan a mai pontos, és tetszőlegesen nagyítható településtérképek, műholdfelvételek, valamint a történeti katonai és kataszteri térképek együttes használatát.[3]

ALCSÍK

Háromszék irányából Csíkba az Olt völgye mentén a Tusnádi szorosnál lépünk be. Az első két falu *Tusnád* és Újtusnád. Tusnád az 1567-es adóösszeírásban már 41 portával szere-

2 Botár István kutatásai Csík településeinek középkori kialakulása és fejlődése vonatkozásában hoznak frissítően új eredményeket. A részletes kutatás publikálása folyamatban van.

3 Ajánljuk a GoogleMaps applikáció, valamint az Arcanum digitális térképportál szinkronnézeteinek tanulmányozását: https://tinyurl.com/y5e96nqz; utolsó letöltés: 2019. aug. 21.)

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

pel, de Vámszer Géza templomának gótikus kőfaragásaiból arra következtet, hogy jóval korábbi keletkezésű (Vámszer 2007: 89). Az Olt bal partján, ennek egyik mellékvize, a Tarvész pataka mentén alakult ki, elnyújtott halmazos rendszerben. Egykor három tízese volt, Szeretszeg, Sántaszeg és Alszeg, a 20. századra ez módosult: Szeretszeg, Bolya alja, Középtíz és Altíz. A 18. században a halmazos jelleg erősebb volt, Szeretszeg teljesen külön állt. Mára a falu összenőtt és felerősödött az utcás jelleg, elsősorban a patak mentén létrejött főutcája mentén. Újtusnád Csíktusnád kirajzásából A 19. század során keletkezett szalagtelkes utcás rendszerű település.

Lázárfalva a Tarvész pataka mentén létrejött hosszan elnyújtott patakmenti utcás település, két tízesből áll. A középkorban még a Felső Fehér megyei Bálványos várához tartozott, az Aporok által birtokolt jobbágytelepülés volt, 1365-ig besenyők lakták, helyükre székelyek telepedtek, 1667-től a Székelyföld része (Vámszer 2007: 93).

Verebes az Olt bal oldali mellékvize, a Vermed patak mentén fekvő egyutcás kis település. 15. század végi keletkezését késő gótikus részleteket tartalmazó temploma igazolja. Két tízesből áll: Felszegből és Alszegből.

Csíkkozmás Alcsík egyik kiterjedt szinte centrálisan fejlődött halmazos faluja. Az 1332–34-es pápai tizedjegyzék már említi. A 18. századi katonai térképen a halmazos faluszerkezet kiválóan kitűnik. A 19. században hat tízese volt: Felszeg, Bodrog, Alsótízes, Középtízes, Felsőtízes és Felfalu. Halmazos faluszerkezete a 20. századra tovább sűrűsödött és bonyolódott, bár észrevehető, hogy a főbb utcák rendezése során, ezeket valamennyire kiegyenesítették. Sok a zúg és zsákutca. Napjainkban már csak három tízest emlegetnek, ezek: Altíz, Középtíz sé Feltíz.

Csíkcsatószeg a középkorban Szentsimon tízeseként már valószínűleg létezett. Legősibb része a 18. században még külön álló Templomalja tízes volt, ez a falurész az Olt partján álló kis halmazos tömörülés. A 18. században ettől távolabb egy elnyújtott, két halmazos részből és köztük levő szerekből álló lakott terület állt, ez volt a Felszeg. Mára már a település összenőtt, az egykori Felszeg és Templomszeg közötti részen három viszonylag egyenes utcát nyitottak, ebből kettő szabályos, egymással párhuzamos. Ma már négy tízesre oszlik, Templomalja tízes vagy Szenegyházasfalva, Felsőtíz, Nyomás és Csutak. A községen a Menaság völgyéből érkező Fiság pataka folyik át.

Csíkszentsimon Kozmáshoz hasonlóan centrálisan növekedett kiterjedt halmazos település. A 1332–34-es pápai jegyzéken már szerepel (Vámszer 2007: 85). A 18. században még halmazos szerkezete dominált. A 19. században négy tízese volt, Felszeg, Kútszeg, Kápolnaszeg és Bolhaszeg. A 20. századra Felszeg és Kútszeg összeolvadt. A 20. századra a halmazos faluszerkezet tovább bővült, egyes utcák szabályozása által a szalagtelkes utcás jelleg felerősödött. Új utcák keletkeztek, átszabta a településszerkezetet a falun áthaladó vasút is, melyek mentén kettőzötten utcákat hoztak létre, a települése iparosodása is jelentős volt.

Csíkszentimre Csíkszentkirály leányegyházaként feltehetőleg 16. századi első említése előtt jóval korábban keletkezhetett. A 15. században már jelentős egyház lehetett (Vámszer 2007: 84). A 18. századi katonai térkép egymástól függetlenül álló tízeseit névvel említi: Pálszeg, Bedecs és Felszeg, Orbán Balázs Sándorszegről, Alszegről és Tenkeszegről is tud (Orbán 1869: 34–37). A falut az Olt folyása és ennek árterülete ma is két viszonylag távol elhelyezkedő részre osztja, az Olt bal partján levő településrész halmazos jellege megmaradt, a jobb oldali tízesek inkább elnyújtott utcás, szeres jellegű településrészek.

Csíkszentkirály az 1332–34-es pápai jegyzékben már szerepel. 1576-ban egyik tízesét, Poklanfalvát különálló településként emelgették. A 18. századi katonai térképen ez az Olt

bal partján levő település elnyújtott halmazos szerkezetű. Kincsesszeg, mint Szentkirály tízese az Olt jobb partján levő településmaghoz közelebb, de az Olt bal partján fekszik, szerkezete egyutcás. A településmag halmazos szerkezete az évszázadok során besűrűsödött, már a 18. században a fő utcák mentén erős szalagtelkes, utcás jelleg figyelhető meg. A településrész deli szeglete ma is halmazos, északnyugati részén teleklábas új részeket nyitottak. Vámszer szerint a 20. században a településnek öt tízese volt, a már említett Poklonfalván és Kincsesszegen kívül Tíva, Templom tízest, és Bak alját említi, ez a beköltöző csángók szórt házaiból tevődik össze.

Csíkszentmárton szerepel az 1332–34-es pápai jegyzékben, a Fiság és a Szentmárton pataka völgyében fekszik. A 18. században erősen elnyújtott sok kis tömbből álló halmazos szerkezete volt. A 19. században három tízesét említik: Alszeg, Középtíz, Felszeg. Főutcája mára a szabályozások miatt utcás jelleget öltött, a leágazások, zsákutcák kis átjárók és sikátorok őrzik viszont a halmazos jelleget.

Csekefalva Szentmártonnal közös egyházközségként létezett, ezért a pápai jegyzékben nem említik. A település mérete, jelentősége Szentmártonnal megegyező, a 18. században a Csekefalva pataka mentén kialakult erősen elnyújtott, sok halmazos tömbből kialakult település. Ezt a jellegét mára is megőrizte, a főutca mentén erősödött a szalagtelkes jelleg. Mára Szentmártonnal összenőtt. Itt is három tízest emlegettek: Alszeg, Középtíz és Felszeg (Vámszer 2007: 75–77).

A Fiság völgyében mára már összenőtt hosszú település-láncéként említhetjük Csíkbánkfalvát, Csíkszetngyörgyöt és Menaságújfalut. Ez az állapot már a 18. században fennállt.

Csíkbánkfalva a pápai jegyzékben még nem szerepelt, ekkor minden bizonnyal Csíkszentgyörgy filiája volt. 1567-ben már külön faluként volt bejegyezve. Orbán Balázs öt tízest emleget: Ittkéfalvát, Kotormányt, Simonszeget, Martonost vagy Patakfalvát és Altízt, ezeket a 20. században is ismerték (Vámszer 2007: 74). Kotormány ma is teljesen függetlenül a faluközponttól távol álló kis egyutcás önálló településrész. Bánkfalva a 18. századi katonai térképen erősen halmazos kiterjedt nagyméretű település, ezt a jellegét napjainkig megőrizte.

Csíkszentgyörgy a pápai tizedjegyzékben 1332–34-ben már szerepel, 1567-ben két tízese külön faluként van beírva: Körösményfalva és Jenőfalva. Orbán e két falurészt mint Csíkszentgyörgy két tízesét említi. A 18. századi katonai térképen jól látszik erősen elnyújtott halmazos szekezete, melynek fő csapása a Fiság pataka mentén fejlődött ki, hangsúlyos viszont a Szentegyháza patak menti elágazó szintén erősen halmazos nyúlvány is. Ma a főutca szabályozása miatt ennek mentén az utcás jelleg felerősödött, a Főutca és Fiság völgye között az egykori halmazos tömbök, zsákutcás elágazások jól kivehetők.

Menaságújfalu egykor Csíkmenaság tízese, ma már önálló település, mely Csíkszetgyörggyel összenőtt. Ettől szélesebb, több tömbből álló településszerkezete különbözteti meg. A 18. századi katonai térképen Újfalu névvel szerepel, széles, sok tömbből álló halmazos település melyen több patak folyik keresztül. Ma a főutcák mentén az utcás jelleg az uralkodó, a Fiság mentén, a falu északi területein sok még jelenünkben is a halmazos tömb és zúg.

Csíkmenaság a Fiság völgyének felső felében fekvő korai telepítésű falu. Az 1332–34-es pápai tizedjegyzékben már szerepel, Vámszer Géza szerint ennél jelentősen korábbi. Korai telepítését elnyújtott halmazos faluszerkezete is megerősíti, kanyargó főutcája, az e körül egymáshoz simuló sűrű, szabálytalan tömbök formailag teljesen megfelelnek a Székelyföld betelepítése idején keletkezett falvak szerkezetének. A tulajdonképpeni falu

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

három tízesből áll, Felszeg, Középszeg és Alszeg, de idetartozik két tízesként még két különálló településrész is, a már említett Menaságújfalu és a Fiság völgyében feljebb húzódó szintén halmazos szerkezetű kisebb kiterjedésű Potyond. Ezek újabb keletkezésűek és Menaság kirajzásának tekinthetők.

Csíkmindszent és Csíkszentlélek falvak példázzák a legjobban a különálló kis tizesekből összetevődő szeres településeket. Az 1332–34-es jegyzékben már említett Csíkmindszent egyes tízesei 100-300 méterre vannak egymástól, a keskeny termőföldsávok miatt ezek nem nőhettek össze, nem nagyobbodtak meg, írja Vámszer (Vámszer 1977: 69). Orbán hét tízest említ: Sillók, Málnásiak, Templom, Józsa tízes, Felső vagy Nagyboroszló, Közép Boroszló és Alsó Boroszló (Vámszer 1977: 68). Ezeknek az idők során a helyiek egyéb neveket is adtak. Alsó Boroszló egy része egyházközségi szempontból már Szentlélekhez tartozik. A 18. században az egyes tízesek általában egy kanyargós utca mentén szerveződtek. A 19. század végén megépült egy szabályozott országút, ekkortól e helyiek ennek mentén is kezdtek építkezni. Ennek ellenére a település ma is őrzi egykori szeres szerkezetét.

Csíkszentlélek szintén szerepel az 1332–34-es pápai jegyzékben. A 18. században elsősorban egyetlen kanyargó utca köré szerveződő két településrészből áll, Alszegből és Templomtízesből, melyhez különálló szintén javarészt egy utca köré szerveződő településként Fitód külön tízesként csatlakozott. Mindszethez tartozott a Hosszúaszó völgyben létesült kis szeres halmazokból álló település is. Ma Szentlélek kis falumagja utcás jellegű, melyet különálló tanyák vesznek körül. Fitód sűrűbben beépített, néhány leágazással rendelkező hosszú főutca mentén létrejött utcás szalagtelkes falu.

FELCSÍK

A több falu egyesítéséből keletkezett Csíkszereda mezőváros településképi fejlődésének elemzése jelem munka kereteit szétfeszítené, ezért erre nem vállalkozunk. Beérjük annyival, hogy megjegyezzük, a 18. században Csíktapolca kiterjedt centrális halmazos, Vardotfalva, a mai Csíksomlyó, és Csobotfalva a Fiság völgyi falvakhoz hasonlóan egy erősen elnyújtott halmazos tömbökből szerveződött település volt, melynek mára főutcájának kialakítása szalagtelkes, utcás jelleget kölcsönzött. Csíksomlyó napjainkban a város részeként teleklábas rendszerben tovább fejlődik.

Csíkpálfalvát először az 1567-es összeírás említi, feltehetőleg a 16. század elején keletkezett, Csíkdelnének volt leányegyháza. Ebben a korban a gyergyószárhegyi Lázárok és csicsói Petkiek birtoka volt, 1600 után azonban lakosainak többsége már szabad székely. A falu két tízesből áll: Altíz és Feltíz. A 18. században tömbökből alló elnyújtott halmazos szerkezete volt, ez máig fennmaradt, de a falun áthaladó főutca mentén egy szalagtelkes résszel bővült.

Csíkdelnét már a pápai tizedjegyzék is említi. Három tízesből áll: Alszeg, Középszeg és Felszeg. Szerkezete a 18. században egyetlen hosszú utca és néhány leágazásából állt, Pálfalva felőli végén már beindult a főutca falun átfolyó két párhuzamos patakmeder szerinti megkettőződése, mely a 20. századra kiteljesedett. A faluszerkezet ma két nagyrészt párhuzamosan futó utcából és az ezeket összekötő, nem ritkán zeg-zúgos, kanyargós mellékutcákból tevődik össze.

Csíkcsicsó Delne filiája volt, a 15. században már nagyméretű saját kápolnával rendelkezett. Négy tízesből áll: Felszeg, Alszeg, Középtízes és Újfalu. Szerkezete már a 18. században is inkább utcásnak volt tekinthető, csupán a legészakibb falurészen fedezhetünk fel halmazos tömböket. Ez a helyzet napjainkig megőrződött, a Csíkszereda felőli falurész hosszú szalagtelkes és teleklábas utcákból, a Madéfalva felé eső rész pedig halmazos tömbökből áll, mutatván, hogy ez lehet az ősi falumag.

Csíkmadéfalva feltehetően a 15. század elején Amadéfalva névvel, Rákos filiájaként keletkezett. Ma négy tízesre oszlik, Vargaszeg, Patakelve, Középtízes és Alszeg. Mint viszonylag későn keletkezett település az utcás, szalagtelkes jelleg az uralkodó, csupán az Olt partján található déli faluszeglet őrzött meg valamennyire halmazos jegyeket. A szabálytalanságokat feltehetőleg itt az Olt folyása okozta.

Csíkrákos, *Göröcsfalva* és *Vacsárcsi* a Fiság völgyi településekhez hasonlóan javarészt összenőtt falvak. *Rákosnak* az Olt közelében létrejött településmagja halmazos szerkezetű, ezt bizonyítja a 18. századi első katonai felmérés is. A pápai tizedjegyzék már említi. Négy tízese van: melyeket számozva neveztek el: Első, Második, Harmadik és Negyedik tízes. Utcaszerkezete halmazos jellegét megőrizte, bár az utcák szabályozása, a mesterséges patakmedrek kiépítése az egykori szabálytalanságokat tompította, ma a főutcák, valamint a Göröcsfalva fele vezető út mentén a szalagtelkes utcás jelleg az uralkodó.

Göröcsfalva a 18. századi katonai térkép adatai szerint egyetlen utca és néhány rövid leágazása köré szerveződő, minden bizonnyal újabb település. Két tízesre, Alszegre és Felszegre oszlik. A szájhagyomány szerint a falu a 17. század végén egy távolabbi fennsíkról húzódott le mai helyére, ezen állítást viszont régészeti adatok még nem erősítik meg. A szabályos faluszerkezet viszont ez utóbbi feltételezést erősíti. Mára Göröcsfalva szabad telkek által szabdalt teleklábas jelleget mutató, szalagtelkes utcás település.

Csíkvacsárcsi az 1567-es összeírásban már 47 kapuval szerepel, ez akkor igen nagy településnek számított, méretében szinte Rákossal azonos volt. Három tízesből áll, Középszeg, Felszeg és Alszeg. A 18. században elnyújtott halmazos szerkezete volt, ennek alapvető jellegét a 20. századig bekövetkezett besűrűsödés és növekedés során is megőrizte.

Csíkszentmihályt már a pápai tizedjegyzék is említi. 1564-ben 67 kapuval jegyezték. Három patak összefolyásánál fekszik. A 19. században négy tízese volt: Alszeg, Tőkeszeg, Csigafalva és Ajnád. Ez utóbbi ma különálló település. A 18. században Szentmihály mint a környékbeli települések általában elnyújtott halmazos szerkezetű falu. Már ekkor látszik, hogy a főutca mentén az utcás jelleg felerősödött, mely a további szabályozásoknak köszönhetően tovább fokozódott. Ma Csíkszentmihály településszerkezete egy elágazó sokutcás falu képét mutatja.

Ajnád, mint Csíkszentmihály egykori tízese a 18. századtól változatlanul megőrizte egyutcás szalagtelkes rendszerét, elágazás csak a falu legfelső, Lővész végében keletkezett.

Lővész, mint különálló tízes későbbi keletkezésű, szórt jellegű szabálytalan, kiterjedt település. Lakói román pásztorokból tevődtek össze, akik a környező hegyoldalakon, kezdetben a szentmihályiak állatait tartották, később a település önállósodott.

Csíkszentmiklós a pápai tizedjegyzékben már szerepel. Léanyegyháza volt Borzova és Szépvíz. Három tízese van: Alszeg, Középszeg és Felszeg. A 18. századi térkép tanulsága szerint erősen elnyújtott néhány halmazos tömbből álló település. Mára a település jelentősen megnövekedett és besűrűsödött, a falumag mentén megőrződött a zeg-zúgos halmazos jelleg, az országút mentén utcás szalagtelkes részek is kialakultak.

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

Csíkszépvíz települést a pápai tizedjegyzék nem említi. 1567-ben Szépvízen már 53 kapu jegyeztek, ez a község is három tízesből áll: Felszeg, Középszeg és Alszeg. A településre 1668-ban Moldvából érkező örményeket telepítettek, elsősorban kereskedelmi tevékenységük felgyorsította a település polgáriasodását, városiasodását. A 18. században még egyetlen kanyargó patak mentén ettől, távol két utcasor rajzolt a térképkészítő, feltehetően erősen elnagyoltan. Ma a település szerkezete jóval összetettebb, a számos központi halmazos tömb körül egyenes szalagtelkes rendszerű utcákat is tartalmazó részekkel bővült. A település központja egy téglalap alakú tér, melyet polgári igényességgel épült házak vesznek körül. A település szerkezetének pontos fejlődési vonalának tisztázása további kutatásokat igényel.

Csíkmadaras a pápai jegyzékben még nem szerepel 1567-ben már 30 dénárral adózik. A 16–18. században a település határában vashámor működött. Szájhagyomány szerint a település fokozatosan húzódott le mai helyére egy néhány kilométerrel távolabb eső magasabban fekvő területről. Négy tízesből áll: Újfalu, Felszeg, Egervára és Köves utca tízes. A 18. századi katonai térképen már egy sok tömbből álló halmazos települést látunk. Napjainkra a település északi, feltehetően legkorábbi része őrzi a halmazos jelleget, a déli szintén nagyon besűrűsödött rész utcái szabályosabbak, szervezettebbek. Az egyenes szalagtelkes utcaszerkezetek sűrűsödés következtében viszont itt is a halmazos településekre jellemző módon növekedtek. A település legdélebbi részei teleklábas kiosztásúak.

Csíkdándalva a pápai tizedjegyzékben még nem fordul elő, 1567-ben viszont itt már 43 kaput jegyeztek, ez feltehetően mintegy két évszázados múltat jelent, Vámszer Géza szerint (Vámszer 1977: 134). Korábban a szomszédos Karcfalvával és Jenőfalvával együtt alkottak egy egyházközséget. Négy tízesből áll: Tósára, Középtíz, Város és Oltfalva, ezek közül az utóbbi kettő a 18. századi katonai térképen külön megnevezéssel is szerepel. Oltfalva ekkor a település többi részétől különálló, az Olt folyása mentén létrejött egyutcás falurész. Ekkor a falu többi része szellősen egymáshoz kapcsolódó tömbökből tevődött össze, melyek között a falun átfolyó patak árterülete húzódott. Vámszer azt is feljegyzi, hogy a 20. század elején a településen még sok zsákutca volt, ezeket a jobb közlekedés érdekében megnyitották. Ma a településen inkább a szalagtelkes utcás településszerkezet jellemzőit véljük felismerni, az egykori halmazos formára, csak az egyes utcák kanyarulatai utalnak.

Karcfalva erős vártemplommal rendelkező település, a pápai tizedjegyzékben még ugyan nem szerepel, de 1567-ben már 21 kaput említenek. A középkorban egy egyházközséget alkotott a vele szomszédos Jenőfalvával, mellyel és az ennek folytatásában levő Szenttamással összenőtt. Utcaszerkezete nem őrzi a 18. században még halmazosnak mutatkozó rendszerét, ma a szalagtelkes utcás központot teleklábas részek veszik körül.

Csíkjenőfalvát az 1332–34-es pápai tizedjegyzék már említi. Két tízesre, Alszegre és Felszegre oszlik. A 18. századi katonai térkép szerint halmazos településrendszere az Olt és mellékága közötti részen, illetve a két vízfolyás külső területén alakult ki. Elnyújtott halmazos felépítését az utcahálózat ma is őrzi, annak ellenére, hogy az utcák beépítése ma már rendezettebb, sűrű és szalagtelkes jellegű.

Csíkszenttamást a pápai tizedjegyzék szintén említi, 1567-ben pedig itt már 34 kaput jegyeztek. Az Olt és mellékágai között és körül szerveződő település a 18. században sok apró halmazos tömbből tevődött össze, ezek nagy része a mai térképről is leolvasható. A település növekedése, az utcák szabályozása miatt a szalagtelkes jelleg felerősödött, a település Olt menti része utcás jellegű, és egyes külső területeken teleklábas falurészek

is keletkeztek. Vámszer Géza szerint öt tízese van, Alszeg, Középszer, Felszeg, Nemesszer és Bagolyvár.

Csíkszentdomokos Felcsík egyik legnagyobb és legösszetettebb halmazos települése. Ugyan a pápai tizedjegyzékben még nem fordul elő, az 1567-ben jegyzett 34 kapu jelentős múltat jelez. Négy tízesének nevei: Alszeg, Középtíz, Felszeg és Sáros út. A 18. századi katonai térképen már sűrűn beépített halmazos településszerkezetet figyelhetünk meg. Napjainkra a lakosság növekedése miatt Szentdomokos egykori területének többszörösére növekedett, kusza halmazos zsákutcákkal teli településszerkezetét megtartotta, ám a szabályosabb beépítések miatt helyenként a szalagtelkes, utcás jelleg uralkodónak tűnik.

GYERGYÓ

A gyergyói medence óriásfalvai a medence belső területén egymáshoz viszonylag közel helyezkednek el. Általánosan megfigyelhető ezeknek sűrű halmazos szerkezete, mely számos tömb és zsákutca köré szerveződik. A pápai tizedjegyzék egyetlen települést sem említ név szerint, csupán három papot emleget, feltehetően egy egyházközséget alkotó három, egymáshoz közel eső faluról lehet szó, ezek feltehetőleg Szentmiklós, Szárhegy és Alfalu. Gyergyószentmiklós mezőváros fejlődésének ismertetése jelen munka kereteit meghaladja, ezért ettől eltekintünk. Megállapítjuk, hogy városias fejlődéséhez sokban hozzájárult az itt a 17. században letelepedett örmény lakosság, melynek elsősorban fakitermeléshez és fakereskedelemhez köthető tevékenysége a teljes medence gazdasági életét és fejlődését sajátos pályára állította (Tarisznyás 1982).

Gyergyószárhegy feltehetően egyike a pápai tizedjegyzékben szereplő falvaknak. 1567-ben 48 kapuval szerepel. A községnek 1947 előtt még 6 tízese volt, Felszeg I és Felszeg II, Középtíz, Alszeg, Güdüc telep, mely a falutól 3 km távolságra található, és lakói részben elmagyarosodott románok, és végül Székpatak, mely a 19. század második felében keletkezett Szárhegy és Ditró kirajzásaként. Szárhegy története szorosan összefonódik a nagy hatalmú Lázár családéval, erődített várkastélyuk romjaiban is reprezentatív épület. A 18. századi katonai térképen Szárhegy két párhuzamos majd egymásba torkolló hosszú utcából áll. Napjainkra a település sokszorosára növekedett, elágazó sokutcás szalagtelkes rendszerű település, melynek egyes területein teleklábas falurészeket hoztak létre.

Gyergyóalfalu feltehetően a harmadik, pápai tizedjegyzékben emlegetett falu, 1567-ben 44 kapuval említik. Erdélyi viszonylatban óriásfalu, 1930-ban már több int 6700 lakosa volt. Öt tízesre oszlik, Feltíz, Középtíz, Altíz, Dérlő, és Borzont telep. Ez utóbbi ma már külön település és a falumagtól több km távolságra helyezkedik el. A 18. századi katonai térképen a Maros több ágra szakadó Békény nevű mellékpatak mentén elnyújtott, méretes halmazos települést láthatunk. Ez a halmazos mag besűrűsödött és tovább fejlődött, majd utcás elágazó sokutcás rendszerben tovább növekedett. A falu mag kivételével az utcák mindenhol szalagtelkesek, több fele létesítettek teleklábas településrészeket is.

Gyergyóújfalu az 1567-es összeírásban 32 kapuval fordul elő, a falu keletkezését a 15. század elejére tehetjük (Vámszer 2007: 182). A 20. században hat tízesre oszlott: Alszeg Kosza , Fenyés, Hosszúbükk, Vészhágó és Marosfalva. A 18. századi első katonai felmérés

© www.kjnt.ro/szovegtar

© www.kjnt.ro/szovegtar

adati szerint a település formája ekkor elnyújtott volt, a Maros egyik mellékpatakának, a Visszafolyó pataknak két oldalán, ettől biztonságos távolságra két hosszú házsorból állt. Mára a település területe sokszorosára növekedett a két házsorból egy-egy utca keletkezett, és kiépült a Maroshoz közeli részen, valamint ennek bal partján is egy új, elágazó sokutcás szalagtelkes rendszerű település.

Kilyénfalva Gyergyó egyik legkésőbben kialakult községe, Gyergyóújfalu és Tekerőpatak kirajzásából jött létre. 1567-ben Tekerőpatakkal közösen említik. Négy tízese két Felszeg és két Alszeg nevű településrészből tevődik össze. A 18. századi katonai térképen a Maros egyik mellékpatak két oldalán egy-egy utcából állt, már ekkor is össze volt Újfaluval nőve. Mára elágazó utcás szerkezete a szomszédos Tekerőpatakig ér.

Tekerőpatak a 15. század közepén keletkezett Gyergyószentmiklós kirajzásaként. Nevét a falun keresztülfolyó azonos nevű patakról kapta. 1567-ben 40 kapuval említik meg. Három tízesből áll, Alszeg, Középszeg és Felszeg. A 18. századi katonai térképen a patak két oldalán egymástól távol egy-egy hosszú házsort ábrázoltak. Mára ez a szerkezet néhány kereszt és egy órsós elágazással bővült.

Gyergyócsomafalva a szomszédos Alfalu telepítéseként a 15. század közepén jön létre. 1567-ben még csak 15 kapuval jegyzik. Három falurészre oszlik, melyeket a helyi emlékezet szerint sosem nevezték tízeseknek, ezek a Központi rész, a Maroson túli Szászfalu és a legkülső Délhegy aljában levő Somlyó völgye vagy Kosza. A 18. században a falu még csak a Maros jobb partján egy főutcából és két ehhez halmazos rendszerben kapcsolódó tömbből állt. A mai Csomafalva a Maros jobb partján egy halmazos mag körül kifejlődött sokutcás részből áll, a Maros bal partján pedig egy elágazó utcákból kialakult kiterjedt szalagtelkes, utcás településrész fejlődött ki.

Gyegyóditró Gyergyószárhegy kirajzásaként a 15. században keletkezett, 1567-ben 26 kaput jegyeztek. A 18. században három tízesből Alszegből, Felszegből és Középszegből állt. A 19. század végére már hét tízes volt, ez is mutatja, hogy a település gyorsan és jelentősen nőtt. Különálló tízesként, de ugyanakkor különálló településként idetartozott a később önálló községgé váló Várhegy és Orotva is. A 18. századi katonai térképen már több párhuzamosan futó, pontosabban kanyargó utcából álló nagy településként látjuk. Napjainkra Ditró is területének többszörösére növekedett, halmazos magja körül mára egy elágazó sokutcás több ezer lakosú óriásfaluvá fejlődött.

Gyergyóremete a 16. század elején Ditró kirajzásaként keletkezett. 1567-ban az összeírásokban még csak 6 kapuval szerepel. Korábban négy, a 20. században már hat tízesből áll, ezeket számozzák. A 18. században a Maros egyik mellékpataka mentén kis halmazos magot és három párhuzamos utcát ábrázoltak, mára a település sokszorosára növekedett, a keleti hegyoldalak fele az utcák jelentősen meghosszabbodtak, és észak felől egy teleklábas rendszerű sokutcás településrész is felépült. Ez utóbbi ipari létesítményekkel is rendelkezik.

SZAKIRODALOM

Furu Árpád
2017 *Táji tagolódás Erdély népi építészetében*. Exit Kiadó – Teleki László Alapítvány, Kolozsvár.
Kós Károly
1972 Építkezés. Lakásbelső. In: Kós Károly – Szentimrei Judit – Nagy Jenő: *Kászoni székely népművészet*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 15–151.

Orbán Balázs
1868–1873 *A Székelyföld leírása*. I–VI. Pest.
Prinz Gyula
1922 *Magyarország településformái*. Budapest.
Prinz Gyula – Teleki Pál
1937 A mezőgazdasági térszín települései. In: Prinz Gyula – Cholnoky Jenő – Teleki Pál – Bartucz Lajos (szerk.): *Magyar föld, magyar faj II. Magyar földrajz. A magyar munka földrajza.* Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, 303–345.
Tarisznyás Márton
1982 *Gyergyó történeti néprajza*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
Vámszer Géza
1940 *Szakadát*. Erdélyi Enciklopédia Kiadó, Kolozsvár.
1957 Date etnografice cu privire la bărloagele şi pivniţele din Transilvania locuită la începutul sec. al XX-lea. *Anuarul Muzeului etnografic al Transilvaniei* 1957. 303–309.
1970 Kézdivásárhely különleges települési formája. *Aluta* 1970. 387–408.
1971 Csíkszereda településtörténete és különös települési alakja. *Aluta* 1971. 303–321.
1977 *Életforma és anyagi műveltség*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
2007 *Csík vármegye településtörténete. Helytörténeti adatok*. Jegyzetekkel ellátta Szőcs János. Pallas-Akadémia Kiadó, Csíkszereda.
Vuia, Romulus
1937 *Le village roumain de Transylvanie et du Banat*. Bucureşti.
1975–1980 Satul românesc din Transilvania şi Banat (1945). In: *Studii de Etnografie şi Folclor*. I–II. Editura Minerva, Bucureşti, I. 155–360, II. 13–127.

OBSERVAŢII LEGATE DE STRUCTURA UNOR LOCALITĂŢI DIN ZONELE CIUC ŞI GHEORGHENI

Morfologia localităţilor, structura stradală respectiv forma loturilor au devenit subiect de studiu în cea de-a doua parte a secolului XIX. Influenţat de autori germani, pentru zonele etnografice ale Secuimii au publicat în limba maghiară Gyula Prinz, Géza Vámszer, respectiv în limba română Romulus Vuia. Autorul completează aceste descrieri cu câteva observaţii legate de structura stradală a unor sate din zonele etnografice Ciuc, Ghimeş şi Gheorgheni bazându-se în primul rând pe descrierile lui Vámszer, pe analiza hărţilor istorice şi a situaţiei din teren, sperând că aceste note realizate fără dorinţa de-a descrie în totalitate fenomenul, să fie de folos la anumite cercetări şi studii realizate cu scopul protecţiei patrimoniului arhitectural rural.

OBSERVATIONS ABOUT SETTLEMENT STRUCTURES IN CIUC AND GHEORGHENI REGIONS (TRANSYLVANIA)

The street structure and morphology of various settlements became a subject of studies starting with the 19th century. Theories of the German geographical school influenced Gyula Prinz, Géza Vámszer and Romulus Vuia, who had published about Transylvanian settlements in Hungarian and Romanian language as well. Trying to add some useful notes to these studies the author focused on the description of certain settlements in Ciuc and Gheorgheni ethnographical regions, hoping that it might be useful for those who will complete settlement descriptions or development plans for these areas.

© www.kjnt.ro/szovegtar